

Megjelent: Lelkipásztor 78 (2003:8-9) 291-294.

Csepregi Zoltán: Jámor volt-e Georg der Fromme? Egy készülő Brandenburgi György-monográfia módszertani előfeltételei

<291> Illedelem – istenfélelem – igazság

„Nagyságos fejedelem, kedves, gonosz bátyámuram (*poßer vetter*), üdvözöllek. Édes, gonosz bátyámuram (*pößer vetter*), azt hiszem, egészen megfélekedtél már igaz nénédasszonyról (*die frume muem*), hogy olyan régóta nem írtál. Én nem feledkeztem meg rólad áhítatos imámban: naponta szorgosan kértem Istent, hogy tegyen téged is olyan igazzá (*frum machen*), mint én vagyok. Kérlek, írd meg, segített-e az imám, vagy nem! Ha nem segített, végy tőlem egy-két fillért igazságot (*frumkait*), szívesen adom, mert nekem túlontúl sok van belőle (*fil zu fil frumkayt*). Szerettem volna többet írni, de fivéred, Georg kertjébe kell mennem enni, s a küldönc nem akar tovább várni.

Kelt Budán, sebtében úrnapija utáni vasárnap az 1523. évben.

Igaz nénédasszony (*euer frume muem*), Mária sajátkezűleg.”¹

A fenti levelet Mária királyné intézte Albrecht von Brandenburg nagymesterhez, a Luther-életrajzokból jól ismert mainzi érsek unokatestvéréhez, a Budán élő Brandenburgi György öccséhez. Ekkor már Albrecht a reformáció hívének tekinthető, a következő hétről datálódik első fennmaradt levele a wittenbergi reformátorhoz.² Mária „frivol, enyelgő” mondataival³ Sólyom Jenő még „alig tud mit kezdeni”⁴, az első használható megközelítés Ute Monika Schwobnak köszönhető, aki rámutatott a pár soros levél nyelv- és teológiatörténeti dimenzióira, a továbbiakban az ő ötletét használom fel.⁵

Mint a fenti kiemelések is mutatják, ennek a rövid levélnek a tengelyét a *fromm* és a *böse* fogalmak szembeállítása képezi. Ez a két melléknév a középfelnémet óta fordul elő <292> egymással összekapcsolva, egymásra vonatkoztatva, miközben számos jelentésváltozáson mentek keresztül. Elsőre ezért nem könnyű eldönteni, hogy az adott kontextusban megfigyelhető szembeállítás jogi, erkölcsi, vagy éppen teológiai, vallásos tartalmat takar. A *fromm* szócsalád személyre vonatkozóan a középkori városi közösségekben való elismertséget, párbajképes, partiképes, szalonképes „tisztessé” polgári létet fejezett ki (azaz egyértelműen profán értéket), ennek a „tisztességnek” (*Frommheit*) a kétségbevonása, amit többek között a *böse* szó alkalmazása is jelenthetett, általában a bíróság elé vezetett, amely helyreállíthatta a sértett megbecsülését (*fromm machen*).⁶ Ugyan már a 15. században

¹ 1523. VI. 7. Staatsarchiv Nürnberg, Brandenburger Literalien 1193:11; Fraknói Vilmos: Magyarország a mohácsi vész előtt. Bp. 1884. 119. 1.j.; Bunyitay Vince / Rapaics Raymund / Karácsonyi János (ed.): Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából (ETE). 1. Bp. 1902. 85-86 (nr. 86); Stracke, Wilhelm: Die Anfänge der Königin Maria von Ungarn, späteren Statthalterin Karls V. in den Niederlanden. Göttingen, 1940. 42; más fordítás: Payr Sándor: Mária, a humanista magyar királyné. Bp. 1905. 9; Csepregi Zoltán: „Ich wil alle ding wol erfahren.” Mária királyné és udvari papjai. Lp 75 (2000) 202-208, 204. (a 37. jegyzetben az eredetivel).

² Nürnberg, 1523. VI. 14. WABr 3,86k (nr. 622).

³ A szöveg felfedezőjének, Fraknói Vilmosnak a jelzői: Fraknói 1884. 119; uő: Ungarn vor der Schlacht von Mohács. Bp. 1886. 122.

⁴ Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig. Bp. 1933. 63. 45.j.

⁵ Schwob, Ute Monika: Der Ofener Humanistenkreis der Königin Maria von Ungarn. Südostdeutsches Archiv 17/18 (1974/75) 50-73, 63k.

⁶ Müller, Ernst Erhard: Das mittelalterliche und das reformatorische 'Fromm'. BGDS(T) Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (Tübingen) 95 (1973) 333-357, 336kk; Wunder, Heide: „iustitia, Teutonice fromkey”. Theologische Rechtfertigung und bürgerliche Rechtschaffenheit. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte eines theologischen Konzepts. In: Moeller, B. (ed.): Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch. Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 199. Gütersloh, 1998. 307-332, 313kk.

előfordul szórványosan a *fromm* szó vallásos vagy erkölcsös színezetű értelme is (ahogy egy adat a *Frömmigkeit* főnév „érdem” jelentéséről is szól⁷), a jelen irányába mutató jelentésfejlődés szempontjából mégis a fent leírt becsületbírósi eljárás játszott döntő szerepet.

Luther Márton már 1518-1519-ben is tudatosan nyúlt a *fromm* fő származékaihoz, hogy a latin *iustus*, *iustitia*, *iustificare* teológiai terminusok értelmét németül visszaadhassa (az addig használt megfelelők a *gerecht* és *Gerechtigkeit* voltak), s ez a terminológiai újítás az 1520-ban két nyelven is megjelent *A keresztyén ember szabadsága* c. műben következetesen érvényesül⁸ (a német szöveg párhuzamos latin nyelvű átdolgozása⁹ megóv bennünket a jelentéstani belemagyarázásoktól). A német hétköznapi elterjedt (ön)igazolási, becsületszéki gyakorlata lesz a megigazuláshoz szülő tanítás illusztrációja. Luther szóhasználatának hatása 1523-ban már a zürichi reformációban is kimutatható,¹⁰ s a második nemzedékben (Philipp Melancthon, Martin Bucer, stb.) további jelentésfejlődéshez vezetett: kialakult a „kegyes, istenfélő” értelem, immár a latin *pius*, *pietas* megfelelőjeként (az első adatok az Ágostai Hitvallásból, az Apológiából, ill. ezekkel egykorú iratokból származnak¹¹), mely máig érvényes domináns jelentéssé vált. Ehhez a jelentésetolódáshoz maga Luther is alkalmazkodott annyiban, hogy az 1534-es német Bibliában már inkább visszatért a hagyományos *gerecht* terminushoz (az 1522-es Újszövetségben még többnyire *fromm* a görög *dikaio*s fordítása), jóllehet egyéni szóértelmezését egész életében megtartotta.¹²

Az idézett Mária-levél értelmezéséhez időrendi szempontból az 1520-as traktátust érdemes segítségül hívni. Ennek két magyar fordítása is tanulságos: Masznyik Endre a német változathoz indult ki (1905), s a megfelelő helyeken a „kegyes, kegyesség” kifejezésekkel él (ha ezek nem Isten jelzői¹³). Pröhle Károly a latin szöveget vette alapul (1983), így könnyebb volt eljutnia a helyes megoldáshoz: „igaz, igazság”. A következő részletek Masznyikot követik zárójelben figyelmeztetve az eredeti terminusokra:

„Hát nem boldogító közösség az, mikor a gazdag, nemes, kegyes (*frummer*, *pious*) vőlegény, Krisztus, a szegény megvetett rossz személyt (*böβes hürlein*, *impium meretriculam*) házastársul veszi és megmenti minden bajtól, felruhazza minden jóval.”¹⁴

„Így vagyunk az ember cselekedeteivel is; a szerint, a mint hívő vagy hitetlen az ember, lesznek cselekedetei is jók (*gutt*, *bonum*) vagy rosszak (*boeβe*, *malum*). És nem megfordítva olyan formán, hogy a milyenek cselekedetei, a szerint lesz ő maga is kegyes (*frum*) vagy hívő. A cselekedetek, amint hívökké, úgy kegyesekké sem tesznek (*machen frum*, *faciunt iustum*) minket. Hanem igenis a hit, a mint kegyessé tésszen (*frum macht*, *facit iustum*), úgy cselekedetekre is indít. A cselekedetek tehát senkit sem tesznek kegyessé (*frum machen*, *iustificent*) és az embernek kell előbb kegyesnek lenni (*frum sein*, *esse iustum*), mielőtt működik. Azért nyilvánvaló, hogy egyesegyedül a hit merő kegyelemből, Krisztus és az ő

⁷ Mechthild von Magdeburgnál: Moser, Hugo: 'Fromm' bei Luther und Melancthon. Ein Beitrag zur Wortgeschichte in der Reformationszeit. Zeitschrift für deutsche Philologie 86 (1967) 161-182, 162.

⁸ E.E. Müller 1973. 350kk; Wunder 1998. 327kk.

⁹ A német változat elsődlegességéhez ld. Maurer, Wilhelm: Von der Freiheit eines Christenmenschen. Zwei Untersuchungen zu Luthers Reformationsschriften 1520/21. Göttingen, 1949. 64kk.

¹⁰ Günther, Veronika: 'Fromm' in der Zürcher Reformation. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (Halle) 77 (1955) 464-489.; Moser 1967. 178; E.E. Müller 1973. 353k.

¹¹ Moser 1967. 167kk; E.E. Müller 1973. 355k.

¹² Moser 1967. 176k.

¹³ Az *O Gott, du frommer Gott / Isten, ó szent Isten* kezdetű korál ismerői nem lepődnek meg a vizsgált melléknév ilyen, a többi jelentéstől függetlenül tűnő használatán.

¹⁴ WA 7,26; 56; LM 2,330k.

igéje által teszi elégségesképen kegyessé (*frum machet, iustificet*) és boldoggá az embert [...] Viszont annak, a kinek hite nincs, egy jó cselekedet sem lendít kegyességén (*zur frumkeyt, ad iustitiam*) avagy üdvösségén.¹⁵

Nem szükséges felvetni azt a kérdést, ismerte-e Mária éppen ezt a traktátust, hisz a fent bemutatott szóhasználat a többi korabeli röpiratban is megfigyelhető,¹⁶ s tudjuk, hogy ezek megtalálták az útjukat Budára.¹⁷ A levél szövegösszefüggésébe egyedül a *fromm-böse* ellentét reformátori (megigazulásra vonatkoztatott) értelmezése fér bele, ráadásul azt ironikusan reflektálva. Több adat is van éppen ebből az időből arra, hogy a lutheri *fromm* beszédtemává lett,¹⁸ ezt a képet egészíti ki a Mária-adalék. A királyné tudatosan alkalmazza a teológiaiává lett terminusokat, hogy olvasottságát fitogtassa, egyben távolságtartását érzékeltesse, <293> ugyanakkor mégsem próbálja ezekkel szemben az érdemteológiát kijátszani. A levél csipkelődő játékoságához igen közel áll a következő, Hieronymus Emser egyik vitairatában (*Wider das unchristliche buch Martini Luthers Augustiners an den Tewtschen Adel außgangen*) található szójáték:

„Luter: Denck doch bey dir selber Sie müssen bekennen das fromme (*igaz*) Christen vnder vns sein, Warumb wolt man den der selben wort vnd vorstand vorwerffen.

Emßer: Ist doch ein Esel ouch from (*hasznos*), man trawet ym aber dannocht nit vber die silber kamer, sonder stelt yn in ein stall”¹⁹

Erre a terjengősnek tűnő magyarázatra azért volt szükség, hogy a hagyományosan *Georg der Fromme*-ként emlegetett Brandenburgi György örgróf / Markgraf Georg von Brandenburg (a továbbiakban: Georg) megtisztelő epithetonját ne hogy félreértsük. A szokásos magyartítás: „Jámbor György” – a fenti gondolatmenet értelmében – igencsak sántít. A 17. századi prepietista gothai herceg, *Ernst der Fromme* bátran lehet magyarul ’Jámbor Ernő’, ez a fordítás itt a lényegyet ragadja meg. A reformátor örgróf esetében viszont ugyanez a megoldás elvéti a célt.

A felvilágosodás óta folyamatosan kérdőjelezi meg történészek Georg jámborságát (alkoholista, szoknyapecér, templomrabló volt),²⁰ nem véve észre, hogy a 16. századi ragadványnév (*der Fromme*) nem erkölcsileg, hanem teológiaiilag értelmezendő, s ugyanazt jelenti, mint a másik elterjedt jelző: *der Bekenner* (’Hitvalló’), amit eddig még senkinek nem jutott eszébe elvitatni az Ágostai Hitvallást benyújtó örgróftól.

Mivel dogozatomat nem „Ehrenrettung”-nak és „Charakterbeurteilung”-nak szánom (ilyet írtak már eleget Georg mellett és ellen a frank történészek), hanem történeti teológiai eszmefuttatásnak, a továbbiakban el fogok tekinteni Georg erkölcsének elemzésétől, a többnyire történetietlen vádak cáfolgatásától, vagy a bizonyítható feslettségek mentegetésétől. Nem az örgróf vélt vagy kétségbevont jámborsága érdekes számomra, hanem az, hogy mennyire befolyásolta őt döntéseiben a reformátori megigazulástan elfogadása.

¹⁵ WA 7,32; 61; LM 2,339k.

¹⁶ Moser 1967. 178;

¹⁷ Planitz, Hans von der: Berichte aus dem Reichsregiment in Nürnberg 1521-1523. Ed. Wülcker, E. / Virck, H. Leipzig, 1899. Neudr. Hildesheim/New York, 1979. 356; Csepregi 2000. 203. 24.j.

¹⁸ WA 10 I 2,36; Moser 1967.179k; E. E. Müller 1973. 354k.

¹⁹ Idézi Moser 1967. 180.

²⁰ Karl Heinrich Langtól (Neuere Geschichte des Fürstenthums Bayreuth. 1-2. Göttingen, 1798-1801) Fraknói Vilmoson (Brandenburgi György, II. Lajos nevelője. Budapesti Szemle 36 (1883) 337-356) és Kurt Engelberten át (Die Anfänge der lutherischen Bewegung in Breslau und Schlesien IV. Archiv für schlesische Kirchengeschichte 21 (1963) 133-214, 211-214) Adriányi Gáborig (Luthers Beziehungen zu Ungarn. In: Schäferdiek, K. (ed.): Martin Luther im Spiegel heutiger Wissenschaft. Bonn, 1985. 159-182, 164).

Az írástudók árulásának áldozata?

Jóllehet az imént vitán felül állónak neveztem a 'Hitvalló' jelző jogosságát, nem kerülhetem meg annak tárgyalását, hogy a frank reformáció katolikus történészei nemcsak az őrgróf jámborságát, hanem kezdeményezőképességét is kétségbe szokták vonni.²¹ Azon kívül, hogy szabadulni igyekeznek az evangélikus epika hērősz-képétől, erre a forráshelyzet is indíthatja őket: Georg levelei és iratai a kor szokását követve saját kancelláriáján készültek, sokszor az őrgróf aláírása nélkül, annak távollétében mentek ki, amit akkoriban senki sem tartott aggályosnak.²² Csakhogy volt itt egy igen ambíciózus titkár, aki később a kancellárságig vitte és nagy befolyással bírt magukra az őrgróf fivérekre is, Georg Vogler. Ez a mindenható tisztviselő kezdettől pártolta a reformációt,²³ és mivel a legfontosabb dokumentumok az ő fogalmazásában, az ő kézírásával maradtak ránk, könnyen felállítható a tézis, hogy Vogler tekintendő frank reformátornak, aki gazdái háta mögött, ám az ő nevükben szötte az egyházi reformok szálait.²⁴ A Nürnberg-Ansbach-i egyházi-politikai szövetség létrehozása talán tényleg így történt. Sajnos kevés olyan sajátkezű irata maradt fenn Georgnak, ami egyértelművé tenné a képet, így csak szokásos elhatárolással élhetek: különbséget téve magánlevél és hivatalos levél között²⁵ az utóbbiak esetében azt kell szerzőnek tekintenem, akinek a nevében szól, fogalmazótól, másolótól, aláírástól függetlenül. Így feltételezem, hogy az ansbachi kancellária levelei is az őrgróf mint szerző tudtával vagy utólagos egyetértésével íródtak.

Búcsú a fegyverektől!

Ugyancsak Mária és Albrecht idézett levelezése nyújt alkalmat annak megfogalmazására, hogy nem tartom magamra nézve kötelezőnek azt a hazai történetírói ítéletet, mely minden baj okát a budai udvar németjeiben, elsősorban a királynéban és Georgban kereste. Bár az általam feldolgozott források bizonyítják, hogy a Brandenburgi fivérek befolyása II. Lajosra, Máriára és politikájukra hihetetlen nagy volt,²⁶ nem bocsátkozom annak mérlegelésébe, hogy ezen „kakukkfiókák” (Fraknoi metaforája) felelőssé tehetők-e hazánk katonai kudarcáért. Jóllehet a magyar – mind a katolikus, mind a marxista – történeti <294> irodalom feketére festette Georg alakját, nem feladatom őt sem hazafiként elmarasztalni, sem evangélikusként tisztára mosni. Hogy a fenti veszélyeket, a bűnbakkeresés és szerecsenmosdatás szélsőségeit elkerülhessem, nem az életrajz műfaját választom Georg reformatori szerepének feldolgozására, személye inkább csak ürügy és keret egy közép-európai reformációtörténeti vizsgálódáshoz.

²¹ Johann Baptist Götz: „Ein Heiliger war Georg trotz seines Beinamens der Fromme so wenig als ein Mann von besonderem Geist und besonderer Energie.“ Idézi: Müller, Konrad: Markgraf Georg von Brandenburg-Ansbach-Jägerndorf. Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte 34 (1955) 7-31, 8.

²² Wagner, Friedrich: Kanzlei- und Archivwesen der fränkischen Hohenzollern von Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. Archivalische Zeitschrift 10 (1885) 18-53.

²³ Ld. Georg Vogler Johann Tettelbachnak, Worms, 1521. IV. 19. Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe 2,853.1.j

²⁴ Götz, Johann Baptist: Die Glaubensspaltung im Gebiete der Markgrafschaft Ansbach-Kulmbach in den Jahren 1520-1535. Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes V/3-4. Freiburg i.B., 1907.

²⁵ Spengler, Lazarus: Schriften. 1. Ed. Hamm, Berndt / Huber, Wolfgang / Litz, Gudrun. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 61. Gütersloh, 1995. XIII-XIV.

²⁶ Vö. Csepregi 2000. 202.

További elkerülendő szélsőség a hazai protestáns egyháztörténet-írás Brandenburgi György-mítoszának adaptációja. Ennek atyja valószínűleg Haan Lajos békéscsabai lelkész, akadémikus volt, aki ugyan történészhez méltó óvatossággal fogalmazta meg hipotézisét:

„Aligha tévedek, midőn azt állítom, hogy mikor Gyulavárosa tanácsa által 1530. eszt. a protestans főiskola felállított, ezen célra e klastromnak helyiségei fordítottak s e klastrom jövedelmeiből tartatott fen ezen tanintézet. [...] A világiak közül, kik mindjárt eleinte a reformatióhoz adták magokat, megemlítenőknek tartjuk ezeket. György brandenburgi örgrófot, Gyulának és vidékének birtokosát, Nadányi Istvánt és Gyárfást, Massay Imrét, kikről azt mondják történetkönyveink, hogy nagy részök volt a gyulai protest főiskola felállításában és fentartásában. [...] 1520 év körül kezdett Gyulán terjedni a reformatio. Nagy befolyással volt erre különösen az örgróf, Luther tanításának ezen buzgó terjesztője. 1530 év táján már az egész város Luther tanait követte. Ennek következtében a városi tanács és némely előkelő családok által felállított a protestans gymnasium.”²⁷

Haan biztosan kézenfekvőnek tekintette, hogy az Ansbachban evangélikus egyetemet alapító Georg egy gyulai protestáns főiskola létrehozásában is kulcsszerepet játszhatott, ennek a logikai konstrukciónak azonban nem kell nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk, mint Thomas Faber szinte kortárs állításának, aki Severin Sculteti szerint Simon Grynaeust és Veit Winsheimot megtette budai könyvtárosoknak,²⁸ mivel nemcsak adatokkal nem támaszthatóak alá ezek az elképzelések, hanem kronológiájuk is sántít. A Gryneusékra vonatkozó protestáns hagyományt, ha nem is minden tekintetben pontos ismeretek alapján, de joggal bírálta már Karácsonyi János, majd Borzsák István.²⁹ Haan kombinációi azonban többnyire történeti tényként kerültek a rá hivatkozók munkáiba, hogy csak a legolvasottabbat említsem, Révész Imre egyháztörténetébe:

„...főként pedig Brandenburgi György örgróf rokonszenve vagy épp egyenes támogatása következtében megzendült a tiszta ige; [...] De kétségtelen, hogy már magyarországi tartózkodása alatt, a huszas évek elejétől híve lett Luthernek s elég közelkorú biznyságok szerint mind az udvarban, mind a Corvin János özvegye, Frangepán Beatrix kezével együtt elnyert hatalmas birtokain igen erélyesen támogatta a wittenbergi tanítás maghíntőit.”³⁰

Georg der Fromme kétségkívül a német reformáció hitvalló alakja, az evangélikus egyházi élet létfontosságú intézményeinek megszervezője volt, továbbá kapcsolatban állt több hazánkban működő reformátorral is, látványosan tartózkodott viszont attól, hogy magyarországi birtokain is a Luther által megindokolt tartományúri-szükségpüspöki

²⁷ Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. I. Történelmi rész. Pest, 1870. 65, 68, 199.

²⁸ Hypomnema sive admonitio brevis ad Christianos regni Vngarici cives de asserenda et retinenda veteri seu auita vere Christiana doctrina in Confessione Augustana comprehensa. Bartphae MDXCIX. Vö. Régi magyarországi nyomtatványok (RMNy). 1. (1473-1600). Ed. Borsa Gedeon. Budapest 1971. Nr. 854. “[fol. 17a] III. De controversaria sacramentaria híc in Vngaria nostra aetate. Scribit quodam in loco D. Thomas Faber piaie memoriae, successor D. Leonhardi Stöckelij in Ludirectoratu Bartphensi, & Praeceptor noster charissimus, quod audiuerit ex senibus fide dignis adhuc sub Ludouico 2. Rege Vngariae circa annum Christi 25 Budae cepisse doceri Euangelium. [fol. 17b] Sed inde pulsos esse Euangelij Professores, inter quos & Simon Grynaeus & Vitus Winshemius Viri excellenter Docti, qui Scholae Budensis, & fortassis etiam Bibliothecae relictiae ibidem à Matthia Rege, praefecti fuerant, relictia Vngaria redierunt in Germaniam, factusque est Grynaeus Philosophiae Professor Basileae, Vitus autem Professor linguae Graecae Wittebergae. Haec Thomas Faber.” Vö. ETE 1,550k.

²⁹ ETE 1,551-553; Borzsák István: Simon Grynaeus - a Corvin-könyvtár őre? Antik Tanulmányok 11 (1964) 263-274.

³⁰ Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. I. 1520-1608. Református Egyházi Könyvtár 20. Debrecen, 1938. 47, 50.

funkcióban lépjen föl.³¹ Tisztában volt ugyanis a birodalom határaival és hatalmának korlátjaival (ebben állt talán leginkább politikusi erénye és sikereinek magyarázata), melyekről az utókor nemigen volt hajlandó tudomást venni.

---

³¹ Csepregi, Zoltán: Notbischof auf dem Rechtswege. Zur Reformation in den ober-schlesischen Herzogtümern von Georg dem Frommen 1523-1543. Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte 70 (2001) 28-42; uő: A reformáció kezdetei Brandenburgi György gyulai és vajdahunyadi uradalmaiban 1520-1530. Egyháztörténeti Szemle 2 (2001:2) 35-45.